

بررسی و تحلیل تزیینات معماری در «مجموعه گنجعلی خان» شاهکاری از هنر عصر صفوی در کرمان

شهره جوادی*

چکیده

مجموعه گنجعلی خان در کرمان که از زیباترین نمونه های معماری و تزیینات عصر صفوی در ایران می باشد، شامل میدان وسیعی است که به سرای گنجعلی خان مشهور است. بناهایی مانند کاروانسرا، مسجد، حمام، آب انبار و ضرابخانه در چهارگوشه میدان قرار دارند و گرداگرد میدان را بازار احاطه کرده است. هر یک از بخش های این مجموعه به نوبه خود اثری ارزشمند از معماری و انواع تزیینات دوره صفوی را به نمایش گذاشته است. کاروانسرا با ساختمان دو طبقه و حیاط مصفا دارای تزیینات ترکیبی از آجر و کاشی است که از نظر ظرافت در نقش پردازی نسبت به سایر نمونه های صفوی کم نظیر است. هم چنین تنوع در انواع نقوش گیاهی، هندسی، نقش های انسانی و حیوانی، تاثیرات هنر شرق و غرب در کنار نقش های اصیل ایرانی با ظرافت و هماهنگی کامل اجرا شده است.

در حمام و آب انبار آثار قابل توجهی از آجرکاری و نقاشی روی گچ دیده می شود که با نقش های سایر بناهای صفوی در اصفهان و سایر شهرهای ایرانی متفاوت است. مانند نقاشی های سقف چهارسوق بازار و سردر حمام که شامل موضوعات طبیعت گرا و خیالی از نقاشی های عامیانه می باشد. نقاشی های مسجد گنجعلی خان نیز استثنایی است که در جای دیگری راجع به آن بحث خواهد شد.

کنیبه خط ثلث با امضای رضا عباسی نقاش و خطاط مشهور عصر صفوی از ویژگی های تزیینات کاروانسرا است، که زیبایی این سردر را صد چندان نموده است. بیشتر کاشی کاری های این مجموعه معرق کاری است که به نحوی دلنشین با آجرکاری همراه شده است. در حالی که کاشی هفت رنگ نیز با انواع نقش های گیاهی، هندسی و اندام های انسانی زینت بخش تزیینات حمام می باشد.

واژه های کلیدی

عصر صفوی. گنجعلی خان. تزیینات. کاشی کاری. رنگ. نقوش استثنایی. کاروانسرا. حمام. آب انبار.

* استادیار گروه مطالعات عالی هنر، پردیس هنرهای زیبا؛ دانشگاه تهران و عضو هیئت علمی مرکز تحقیقات نظر

مقدمه

نوشتار حاضر که به گونه توصیفی - تحلیلی تنظیم شده، بیشتر با تکیه بر پژوهش‌های میدانی و به صورت استنتاجی انجام شده است. در این پژوهش ضمن معرفی تزیینات در مجموعه بناهای گنجعلی‌خان پیشینه نقوش نیز ریشه‌یابی شده است. همچنین نقش‌ها و نمادهای استثنایی و بدیع که به واسطه ارتباطات تجاری وارد کرمان شده شناسایی و مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته‌اند.^۱

فرضیه

مجموعه گنجعلی‌خان از زیباترین آثار دوره صفوی است که با تکیه بر پیشینه غنی هنر کرمان شکل گرفته است.

عصر صفویه

دوران فرمانروایی صفویان در ایران عصر رونق اقتصادی و توسعه هنرهاست. اگر ایران و اروپای قرن ۱۶ و ۱۷ میلادی را با هم مقایسه کنیم، به جرات می‌توان گفت که ایران از نظر فرهنگ و هنر اگر از کشورهای اروپایی جلوتر نبود، عقب تر هم نبود. روسیه که دو قرن بعد از پترکبیر آن مصیبت عظیم را برای ایران پدید آورد، قطعاً در سال ۱۶۰۰ به پای ایران نمی‌رسید. یعنی با وجود از سرگذراندن دو یورش بزرگ شرایط ایران در زمان شاه عباس اول به گونه‌ای بوده است که گروهی از پژوهشگران ایرانی و خارجی از آن به عنوان عصر درخشان فرهنگ و هنر ایران یاد کرده‌اند.

قرن شانزده میلادی در تاریخ هنر ایران عصری است که به واسطه وحدت سیاسی قوی، وحدت هنری نیز وجود داشته است. چنانچه در زمینه نقاشی مشاهده می‌شود، تشخیص بین تصاویری که در شرق دولت صفوی ترسیم شده با تصاویری که در غرب و مرکز کشور تهیه شده مشکل است. زیرا استادان هر فن در گوشه و کنار کشور و در تمامی نواحی زیر سلطه حکومت صفوی از اساتید دربار تبریز، قزوین و اصفهان (پایتخت‌های صفوی) پیروی و تقلید می‌کردند. در حالی که تنها اندک تفاوت‌هایی بین آثار هنری وجود داشت در این دوره علاوه بر نگارگری سنتی که از قدیم وجود داشته است، تأثیرات هنر اروپایی استادان ایران را از میدان تنگ کتابت و تصویرسازی و تذهیب کتاب، به میدان‌های وسیع دیگری وارد کرد که به ترسیم صور مستقل و آرایش و تزیین ابنیه در قالب نقاشی‌های دیواری روی گچ با انواع رنگ‌ها و نقوش و موضوعات گوناگون پرداخته‌اند. از بسیاری جهات، صفویان وارثان سنت‌های هنری درخشان دربار تیموریان هرات در خراسان بودند. اگر چه پایتخت شاه اسماعیل در تبریز در شمال غربی ایران بود، ولی هرات را به صورت دومین شهر امپراطوری و اقامتگاه جانشین بلافصل خویش درآورد. بدین سان او سنت‌های هنری آن شهر را که به "آتن" ایران ملقب شده است به ارث برد^۲ [سیوری، ۱۳۸۵: ۱۲۴].

به گفته شاردن بصیرترین و آگاه‌ترین اروپایی که در عصر صفوی از ایران بازدید کرد: "هنگامی که این پادشاه بزرگ [شاه عباس اول] از جهان رخت برپست، رونق و رفاه نیز از ایران رخت برپست!" [همان: ۲۲۳].

و از آن پس مناسبات و روابط بسیاری درهم ریخت و در دوران شاهان ضعیف و بی‌کفایت و به خصوص شاه سلیمان و سلطان حسین بی‌علاقگی به امور کشور جنبه ای پریشان کننده و در نهایت فاجعه بارداشت. سرانجام عثمانیان با هم‌دستی روسیه به ایران حمله کردند و از دیگر سوی پس از دوره‌ای از جنگ‌های داخلی زیانبار میان دو جناح رقیب زندیه در جنوب و قاجار در شمال درگرفت [همان: برگرفته از ۲۵۰ تا ۲۵۳]. که "میراث سلطنت مستبدانه صفوی تحت نام جدید قاجار توسط آخرین قزلباش‌ها احیا شد!"*

شرایط اجتماعی کرمان به طرز خاصی با مذهب عجین شده است. با اطمینان می‌توان گفت که بسیاری از تحولات اجتماعی و سیاسی این شهر که زمینه ساز شکل خاص شهرسازی آن بوده نیز ناشی از حضور مداوم و فعالی گرایش‌های مختلف مذهبی در منطقه می‌باشد. همزیستی مسالمت‌آمیز گرایش‌های مختلف و گاه متضاد در یک زمان متأثر از نوع فرهنگ و برداشت خاص فکری مردم این سرزمین بوده و مسئله قابل تاملی است. این روحیه در طول قرون تاریخ کرمان در سرنوشت این شهر بی‌تأثیر نبوده است.

تفکرات و فرقه‌های مختلف دینی که در سایر نقاط امکان زندگی نداشتند در کنار هم براحتی روزگار می‌گذرانده‌اند. خصوصاً زرتشتیان که از پیش از اسلام تا امروز این شهر را بعنوان یکی از مراکز اصلی حفظ نموده‌اند و جز در چند مورد در طول تاریخ که با آنان برخورد شده در سایر مواقع بهراحتی زندگی کرده‌اند [باستانی پاریزی: هفت واد: ۲۹۵].

کرمان در عصر صفوی

دوران حکومت صفویه دوران شکوفایی اقتصادی کرمان بود که شهر از صورت یک قلعه نظامی خارج شد و بناهای بسیاری شامل: مسجد، بازار، آب انبار، کاروانسرا، حمام، مدرسه و ضرابخانه ساخته شد. از موقوفات و بناهای مهم گنجعلی‌خان حاکم کرمان می‌توان، باغ بیرم آباد و مجموعه گنجعلی‌خان را نام برد. گنجعلی‌خان که از حکام مشهور زمان شاه عباس بود از سال ۱۰۰۵ ه ق تا ۱۰۳۴ ه ق حاکم کرمان بوده است و پس از او نیز پسرش حکومت کرمان را داشت. او از یکی از طوایف قدیمی ایران بنام طایفه زیک بوده که آن را یکی از طوایف هفت‌گانه ایران قدیم دانسته‌اند. حوزه حکومتی گنجعلی‌خان از مرز فارس تا سرحد قندهار کشیده می‌شد و تمام کرمان و بلوچستان و قائنات و سیستان را در بر می‌گرفت او بیش از حکمرانان زمان شاه عباس به شاه نزدیک بود. در زمان حکومت او در کرمان اقدامات اساسی و مهمی انجام شد. راه‌هایی که به دریا ختم می‌شد امن و امان شد و تجارت رونق گرفت [برگرفته از باستانی پاریزی: ۱۳۶۸].

"سایکس" در سفرنامه خود می‌نویسد: در سال ۱۰۰۵ ه ق گنجعلی‌خان دومین حاکم معروف کرمان به مقر ایالت وارد شده و به اصلاحات اساسی چندی شروع و ابنیه متعددی از قبیل کاروانسرا بازار و آب انبار بر پا کرد. ارزشمندترین بنای این دوره مجموعه گنجعلی‌خان است که توسط استاد محمد معمار یزدی بنا شد. این مجموعه را می‌توان موزه هنر عصر صفوی نامید، در حالیکه از قدیم تا امروز بصورت زنده و فعال بازندگی مردم عجین بوده است و شاهدی زنده از معماری و تنوع هنرهای تزئینی با ویژگی‌های خاص آن عصر شامل خطاطی نقاشی روی گچ و کاشی‌کاری با انواع نقوش هندسی، گیاهی، انسانی و نقش‌های نمادین می‌باشد [سایکس، ۱۳۶۳: ۹۱].

تاریخچه مجموعه گنجعلی‌خان

مجموعه گنجعلی‌خان بر روی دکان‌ها و خانه‌های قدیمی شهر که اسناد خرید آنها نیز موجود می‌باشد مابین شهر قدیم و محلات شمالی شهر احداث می‌گردد. ترتیب قرارگیری این مجموعه بر سر راه بازار قدیم به گونه‌ای است که اهمیت یافتن مسیر تازه بازار را از جانب مجموعه گنجعلی‌خان بطرف شرق خاطر نشان می‌سازد. این مجموعه در طی سال‌های ناآرامی اوایل حکومت قاجار و در حمله آغامحمدخان به کرمان آسیب دید و طی سالیان بعد نیز به دلیل تغییراتی که در عملکرد آن داده شده بود در خطر نابودی قرار داشت ولی خوشبختانه در دهه‌های اخیر بازسازی شده و در وضعیت خوبی به سر می‌برد. این مجموعه مشتمل بر میدان، کاروانسرا، حمام، آب انبار، ضرابخانه، مسجد و بازار است. عنصر اصلی مجموعه گنجعلی‌خان که بناهای مختلف در اطراف آن شکل گرفته‌اند میدان می‌باشد که به میدان خان مشهور بوده است. این میدان سال‌ها مرکز اقتصادی شهر و شاهد حوادث و وقایع تاریخی چندی بوده است. میدان در دوره‌هایی مقر حکومتی و محل تجمع سربازان بود. شکایات مردم در این محل حل و فصل می‌شد حتی برخی مجرمین نیز در این محل سیاست می‌شدند. این میدان با ۱۰۰ متر طول و ۵۰ متر عرض از سه طرف بوسیله بازار احاطه شده است. در ضلع شمالی میدان ضرابخانه، ضلع شمال شرقی مسجد، ضلع غربی آب انبار، ضلع جنوبی حمام و در ضلع شرقی آن کاروانسرا قرار دارد. موقوفات فراوانی برای این مجموعه در نظر گرفته شده بود. (تصاویر ۲و۱)

تصویر ۲. نمایی از میدان گنجعلی‌خان با سردر کاروانسرا
ماخذ: نگارنده

تصویر ۱. نمایی از میدان گنجعلی‌خان با ورودیهای بازار
ماخذ: نگارنده

چهارسوق گنجعلی خان در محل تقاطع دو راسته شمالی جنوبی و شرقی غربی بازار قرار دارد به واسطه موقعیت خاص قرارگیری در تقاطع در مسیر اصلی شهر که به چهاردروازه اصلی راه داشت و مرکزیت آن در شهر قدیم در گذشته محلی بسیار مهم بود و در برخی از حوادث تاریخی مهم به این بخش از بازار جهت برخی از مراسم اشاره شده است. گچبری های ظریف و نقاشی هایی که گویا تصویر شهروندان را به نمایش گذارده به لطف و زیبایی این مکان افزوده است [همان : ۱۳۶۸].

حمام گنجعلی خان در بازار جنوبی واقع شده است. این حمام مجموعه شیوه های مختلف معماری و تزیینات با فضایی مناسب و مردم وار است.

ضرابخانه در ضلع شمالی میدان و مقابل حمام قرار دارد شکل آن هشت ضلعی و عبارت است از یک اطاق، چهار ایوان و چهار غرفه در چهار زویه می باشد.

مسجد کوچکی در ضلع شمال شرقی میدان و در کنار کاروانسرا واقع شده است. داخل این مسجد با سنگ برجسته، گچبری برجسته و رنگین و نقاشی های روی گچ تزئین شده است. نقوش گیاهی و هندسی بکار رفته در نقاشی های سقف و دیوارهای این مسجد، همان عناصر و موتیف هایی است که در کاشی کاری استفاده شده اما در اینجا رنگ ها متنوع تر شده و از قرمز خالص، صورتی، سبز و طلایی نیز استفاده شده است. نقوش های گل انار به به رنگ قرمز شفاف دیده می شود که این گل ها همراه با دیگر گل و بته ها و اسلیمی های رنگین زیبایی خیره کننده ای دارند. بدیهی است که نقاشی های رنگین این مسجد از موارد نادر بوده که در تزیینات مسجد مشاهده می شود. آنچه در نقش پردازی و رنگ آمیزی این مسجد به کار رفته همانند نقوش قالی های دوره صفوی است.

کاروانسرای گنجعلی خان

کاروانسرای گنجعلی خان مرکز تجاری مهمی بوده و از نظر معماری دارای ویژگی های خاصی است. از جمله وجود دو حیاط در طبقه دوم ساختمان که حجره هایی در اطراف آن قرار دارد. وجود این دو حیاط خلوت در طبقه بالا از موارد نادر در معماری ایران است. برخی معتقدند که این حیاط ها و حجره های دور آن نشان دهنده این است که این مکان مدرسه بوده است اما استاد پیرنیا خلاف این عقیده را دارد. البته معماری این بنا به خصوص در طبقه پایین نشان از عملکرد مدرسه ندارد. چون در حیاط پایین حجره هایی که محل درس طلاب باشد دیده نمی شود. بنا به نام سرای گنجعلی خان نیز یاد شده است. سرا به معنای محلی بوده که تجار عمده فرش در آن مشغول به کار بوده اند و هر کس برای خود حجره ای داشته است. مثلا فرش فروشان یا پارچه فروشان که اجناس خود را به میزان زیاد به مغازه داران یا تجار داخلی و خارجی می فروخته اند در این سرا جمع می شدند و کار می کردند. و در زمانی که عملکرد این بنا بصورت کاروانسرا بوده نیز دارای رونق تجاری و بازرگانی بوده و بازرگانان داخلی و خارجی در آنجا منزل می کرده و کالاهای خود را عرضه می کردند. این بنا در عهد قاجار صدمات فراوانی دیده که بخش هایی از آن تعمیر شده است و چند سالی در این مکان دانشکده معماری برپا بود.

کاشیکاری های کاروانسرا

کاشیکاری های کاروانسرا، حمام و آب انبار گنجعلی خان جلوه هایی زیبا از شاهکارهای تزیینی عصر صفوی را به نمایش گذاشته است. که شامل انواع نقوش هندسی و گیاهی و اندام های حیوان و انسان و همچنین موجودات افسانه ای با الهام از عناصر و نقش مایه های چینی و اروپایی است. قسمت هایی از کاشی کاری میدان گنجعلی خان و سردر کاروانسرا که ریخته بود در دوره قاجار تعمیر شده و بعضی نیز در حال تعمیر می باشد. آنچه در عهد قاجار ترمیم شده از نظر نقش و رنگ با تزیینات صفوی کاملا فرق دارد. چنانچه در سردر ورودی به ضرابخانه و سردر کاروانسرا مشاهده می شود. در اینجا به بررسی کاشی کاری صفوی در قسمت های داخل سردر و حیاط کاروانسرا و سپس به کاشی های حمام و آب انبار می پردازیم که معرف اصالت هنر صفوی است و مرمت بخش های از بین رفته نیز براساس نقوش اصلی انجام یافته است.

کتیبه رضا عباسی، داخل سردر

زیر قوس سردر قسمتی از کتیبه نفیسی از خط ثلث اثر رضا عباسی خطاط معروف زمان صفوی را می بینیم. جملات آخر این کتیبه نام و القاب حاکم وقت را نشان می دهد. زمینه کتیبه لاجوردی و خطوط به رنگ طلایی است. در انتهای کتیبه نام گنجعلی خان با رنگ سفید نوشته شده و بلافاصله داخل قاب سفید مربع با خط نستعلیق نام رضا عباسی به چشم می خورد. (تصویر ۳) ترکیب بندی حروف در این خطاطی با ترکیبی پیچیده و پر تحرک می باشد. خطوط طلایی که در جهات افقی، عمودی، مایل و گرد قرار دارند با اسپیرال های ظریف آبی در هم آمیخته و بین آنها گل و غنچه های بسیار کوچک سفید پخش شده است. سه نوار باریک سفید به ضخامت خطوط طلایی، حاشیه گلدان کتیبه را قاب می کنند. حاشیه زیبایی با زمینه سیاه و زنجیری از گل های کوچک سفید و طلایی و خطوط آبی کتیبه را قاب کرده اند. این کتیبه داخل قاب مقعر آجری قرار دارد که وجود این قاب به زیبایی آن افزوده است.

تصویر ۳. کتیبه خط ثلث با امضاء رضا عباسی، داخل سردر کاروانسرا
ماخذ: نگارنده

طاقچه های تزئینی داخل سردر

داخل سردر دو سکوی سنگی به ارتفاع حدود ۷۰ سانتی متر از سطح زمین قرار گرفته اند. بالای سکوها در هر طرف سه طاقچه آجری کوچک دیده می شود که بالای قوس آنها لچکی هایی دارای کاشی کاری با نقش گل و بته دیده می شود که نقوش هریک با دیگری متفاوت است. سه زمینه رنگی سیاه، سورمه ای و فیروزه ای در این لچکی ها وجود دارد و نقوش آنها شامل ترنج، گل اناری، گل برگ چناری، انواع گل های کوچک پنج پر، غنچه، برگ و اسلیمی می باشد.

هریک از این طاقچه ها به تابلویی ظریف و زیبا می ماند که تلفیقی از آجرکاری ساده هندسی بارنگ کرم، کاشیکاری گلدان و رنگین است. ترکیب بندی این طاقچه ها و محل قرار گیری آنها و عجین شدن با فضای اطراف و همچنین نقوش و رنگهای بکار رفته در آنها همگی معرف مهارت هنرمندان این عصر است. در اینجا از افراط در کاشیکاری خبری نیست. بلکه کاشی و آجر با هم تلفیق شده و فضایی ملایم و دلچسب را بوجود آورده اند. همچنین از نکات مهم و قابل تامل در این شیوه، ایجاد اختلاف سطح به واسطه حاشیه های برجسته آجری است که بر زیبایی و تنوع کار صد چندان می افزاید. (تصاویر ۴ و ۵ و ۶ و ۷ و ۸)

تصویر ۴. کاشیکاری معرق با نقش گل برگ چناری. طاقچه های داخلی سردر کاروانسرا.
ماخذ: نگارنده

تصویر ۵. کاشیکاری معرق با نقش گل اناری و گل برگ چناری. طاقچه های داخل سردر کاروانسرا. ماخذ: نگارنده

تصویر ۶. کاشیکاری معرق با نقش ترنج و سرترنج. طاقچه های داخلی کاروانسرا.
ماخذ: نگارنده

تصویر ۷. کاشیکاری معرق با نقش ترنج و اسلیمی. طاقچه های داخل سردر کاروانسرا.
ماخذ: نگارنده

تصویر ۸. کاشیکاری معرق با نقش گل اناری و اسلیمی های فیروزه ای و طلایی. طاقچه های داخل سردر کاروانسرا. ماخذ: نگارنده

حیاط کاروانسرا

حیاط کاروانسرا بشکل هشت ضلعی نامنظم است که در وسط آن حوض هشت گوشه واقع شده و چهار باغچه کوچک با درختچه ها و بوته های سبز اطراف حوض را احاطه کرده‌اند. (تصویر ۹) دورتا دور حیاط حجره های دو طبقه قرار دارد و مقابل هر حجره ایوان کوچکی است. زیر سقف مقعر ایوان با شکل کاربندی و نقوش هندسی ساده نقاشی شده است. در چهار سمت شمال، جنوب، مشرق و مغرب حیاط، چهار سردر با قوس بزرگ واقع شده است که طرفین این سردرها بوسیله پلکان به طبقه دوم و بام راه دارد. لچکی‌های بالای این قوسها و قوس حجره ها کاشیکاری شده است.

تصویر ۹. نمایی از حیاط کاروانسرا.
ماخذ: نگارنده

نقوش لچکی ها متنوع و شامل انواع نقش‌مایه‌های گیاهی، حیوانی، اسلیمی و اندام‌های افسانه ای است. جلوی ایوان حجره های طبقه بالا، تابلوهای باریک مستطیل شکلی دیده می شود که مانند نواری رنگین دورتادور حیاط در حد فاصل بین حجره های بالا و پایین کشیده شده اند. نقوش این تابلوها ترکیبی از کاشی و آجر با شکل‌های هندسی است. و شامل مربع و مستطیل های کوچکی است که بصورت لوزی کنارهم چیده شده اند به این شیوه ترکیب آجر و کاشی در قطعات کوچک مربع و مستطیل معقلی می گویند. (تصویر ۱۰)

تصویر ۱۰. نوار آبی تزئینی از آجر و کاشی. نمای پنجره حجره های کاروانسرا. ماخذ: نگارنده

تابلوی فرشته، اژدها و سیمرغ (حیاط کاروانسرای گنجعلی خان)

تابلوی لچکی سردرهای شمالی و جنوبی دارای نقوش استثنایی است که شامل نقش‌مایه‌های گل و بته، اندام‌های مینیاتوری آمیخته با نقاشی غربی و موجودات اسطوره ای الهام گرفته از هنر چینی می‌باشد. عناصر تابلو شامل فرشته ای است که نشسته و بچه ای در آغوش دارد با دو بال بزرگ و ابرهای پیچانی که در اطراف او هستند کادری گرد و گل مانند آنها را احاطه کرده است. یک گل ۸ پر شبیه به گل انار که در نقوش صفوی به کرات تکرار شده در بالای قاب قرار دارد. این قاب و گل انار به‌منزله ترنج و سر ترنجی است که معمولا در گوشه لچکی ها دیده می شود.

در طرفین ترنج، جانوران افسانه ای مانند اژدها، سیمرغ و حیوانات طبیعی مانند شیر و بزکوهی، گل و برگ‌های ریز و شاخه های پیچان تمام زمینه تابلو را پوشانده است. در مرکز قوس، مرد نشسته با زانوهای گره خورده که شبیه به تندیس‌های بودا می‌باشد، در حالی که دو بال بر پشت خود دارد، و دو بزکوهی در طرفین او واقع شده اند. شکل‌هایی چون ابرهای پیچان و عناصر افسانه ای مانند اژدها، سیمرغ و فرشته ای که چهار زانو نشسته تاثیر گرفته از هنر چین و شرق دور می‌باشد. فرشته ای که کودکی در آغوش دارد به احتمال زیاد از هنر مسیحی وارد شده است و شبیه به تندیس های حضرت مریم و عیسی (ع) است. نکته قابل توجه این است که گرچه موضوع از غرب گرفته شده اما نقش مذکور با شیوه نگارگری ایرانی اجرا شده است. همانگونه که در نقش برجسته

طاق بستان دو فرشته بالدار را تحت تاثیر هنر روم باستان می بینیم. اما فرشته ها لباس ساسانی به تن دارند. بنابراین هنر ایران در دوران مختلف علی رغم تاثیر پذیری از شرق و غرب، هرگز حال و هوای خود را از دست نداده است و اینگونه نبوده که تماماً تحت تاثیر واقع شود. بلکه تاثیرات بیگانه را در خود حل کرده و هنری ترکیبی و دلنشین ارائه نموده است. به طوریکه در تمام قسمت های این تابلو علی رغم استفاده شکل ها و موضوعات مختلف یک هماهنگی در ترکیب بندی شکل و رنگ وجود دارد که حال و هوای نقاشی سستی ایرانی در آن حفظ شده است. (تصویر ۱۱)

تصویر ۱۱. تابلو های کاشیکاری معرق با نقش فرشته، سیمرخ، اژدها، ضلع شمالی و جنوبی حیاط کاروانسرا. ماخذ: نگارنده

در لچکی ها که گردگرد حیاط کاروانسرا دیده می شود، علاوه بر نقوش گل و بته و ترنج و اسلیمی عناصری چون سیمرخ، حیوانات طبیعی مانند آهو، شیر، سر شیر و صورت زن و مرد دیده می شود. این تابلوها با رنگهای متنوع در ترکیب با فضای آجری حیاط زیبایی خاصی دارند. تابلوهای طبقه بالا هم با نقش گل و بته و تابلوهای طبقه پایین با نقوش پرنده و حیوان و صورت انسان تزیین شده است. احتمالاً از این جهت نقوش پائین متنوع تر و باظرافت بیشتری کار شده که بیشتر در معرض دید قرار دارند. لچکی های بالایی یکی در میان تیره و روشن هستند به طوریکه در یکی رنگ سفید و در دیگری رنگ لاجوردی حاکم است. مجموعاً سی و دو لچکی بالای قوس حجره ها قرار دارند که نقوش آنها به هشت گروه تقسیم می شود. این نقوش اکثراً بطور کامل قرینه هستند و در چند مورد قرینه ها اندک تفاوتی دارند. در ضلع غربی حیاط هشت تابلوی لچکی با چهار نقش متفاوت می بینیم که بالای قوسهای طبقه اول و دوم بصورت قرینه در طرفین ایوان ورودی واقع شده اند.

معرفی سایر تابلوها

تابلوی زمینه لاجوردی با گل و بته و اسلیمی سفید، فیروزه ای و سبز در حالی که دو گل برگ چناری سفید در مرکز لچکی ها و یکی در وسط تابلو قرار دارند. (ضلع شرقی تابلوهای طبقه بالا طرفین ایوان ورودی)

تابلوی زمینه سیاه با اسلیمی و ترنج سفید که بصورت نوار پهن می باشند. زمینه ترنجهای مرکز لچکی ها لاجوردی است. داخل ترنجهها و در وسط تابلو سه سر شیر به رنگ کرم روی زمینه فیروزه ای قرار دارند داخل نوارهای سفید پهن، نوار نازک سیاهی با گل و بته های ریز از گل اناری رد شده است. (تصویر ۱۲) این گونه نوار سفید پهن قبلاً در حاشیه بیرونی سردرینای قبه سبز کرمان** متعلق به قرن هفتم هجری وجود داشته است. (ضلع شرقی، طبقه بالا سمت چپ ایوان های ورودی و ضلع شمالی و جنوبی طبقه بالا سمت راست). سمت راست ایوان ورودی و سمت چپ ایوان شمالی و جنوبی قرینه تابلوی بالایی با یک تفاوت دیده می شود. باین ترتیب که سر شیرها حذف شده و در وسط تابلو یک گل سفید روی زمینه فیروزه ای قرار دارد.

تصویر ۱۲. کاشی کاری معرق در حیاط کاروانسرا. ضلع شرقی طبقه بالا. ماخذ: نگارنده

تابلویی با زمینه سیاه و نقش گل و بته، اسلیمی، ترنج و حیواناتی مانند شیر و آهو و پرندگانمانند لک لک و سیمرغ در حال پرواز هستند. در وسط تابلو یک سر شیر سفید روی ترنجی با زمینه فیروزه ای دیده می شود. چهار ترنج دیگر با زمینه فیروزه ای که به صورت قرینه در طرفین سرشیر قرار دارند. داخل دو ترنج شیر سفیدی است که آهوی سیاه را گرفته است و در دو ترنج دیگر، شیر حنایی آهوی سیاه را گرفته است. در طرفین این دو ترنج دو سیمرغ با دم های پیچان و بلند در حال پرواز هستند. سیمرغها سفید، نوک، پا و قسمتی از پرهای آنها آبی است. در طرفین سر شیرها دو لک لک با پرو بال سفید در حال پرواز هستند در حالی که نوک، پا و بخشی از پر آنها کرم و آبی است. (تصویر ۱۳)

تصویر ۱۳. کاشیکاری معرق با نقش لک لک ها، سیمرغ و حیوانات. حیاط کاروانسرا. ضلع شرقی طبق پایین. ماخذ: نگارنده

در سطح تابلو، ساقه های نازک فیروزه ای با گل و برگ و غنچه های ریز سفید، کرم و آبی پخش شده اند (ضلع شرقی طبقه پائین تابلوی سمت راست نزدیک ایوان) قرینه این تابلو در سمت چپ ایوان با یک تفاوت رنگی دیده می شود. داخل ترنج کناری شیر سفید بجای شیر کرم و زمینه ترنج اولی کرم شده و آهوی سبز بجای آهوی سیاه می باشد. این دو تابلو در نظر اول کاملاً قرینه بنظر می رسند در حالی که با دقت زیاد این تفاوت رنگی در آن مشخص می شود.

تابلویی با نقش متفاوت شامل پانزده قاب به شکل گل وجود دارد. این قابها بصورت قرینه هفت قاب در سمت راست، هفت قاب در سمت چپ و یکی در وسط تابلو واقع شده اند. در طرفین هر پنج قاب یک مجموعه گل پنج پر بوجود آورده است. و چهار قاب دیگر دوتا در گوشه های پایین تابلو و دوتاد در طرفین قاب وسطی هستند. داخل چهار قاب نقش آهو و داخل دو قاب نقش شیر دیده می شود. داخل پنج قاب کوچک نقش گل انار و داخل چهار قاب کوچک نقش گل هفت پر جلب نظر می کند. بین این قابها خطوط سفید روی زمینه لاجوردی تابلو پخش شده است. قاب های نامبرده با زمینه های خاکی، لاجوردی و آبی، گلها و حیواناتها به رنگهای سفید، آبی، لاجوردی و خاکی بر رنگ متضاد زمینه جلوه گر شده اند. (ضلع شمالی طبقه پایین بالای قوس پلکان) خطوط سفید بر زمینه لاجوردی با حاشیه سفید قابها هماهنگی دلنشینی به وجود آورده اند. (تصویر ۱۴)

تصویر ۱۴. کاشیکاری معرق با نقوش گیاهی و هندسی (ترنجها). حیاط کاروانسرا. ضلع شمالی طبقه پایین. ماخذ: نگارنده

حمام گنجعلی خان

حمام گنجعلی خان داخل بازار گنجعلی خان واقع شده که تا چندی پیش از حمامهای قابل استفاده بوده و در حال حاضر به موزه تبدیل شده است. این حمام در سه بخش رخت کن، و فضای واسطه گرمخانه دارای کاشیکاری های نفیس به شیوه کاشی (هفت رنگ) و با نقوش متنوع هندسی، گل و بته، اندام و چهره انسان و کتیبه های خطاطی است.

رخت کن حمام

رخت کن فضای سرپوشیده و هشت گوشه است که در وسط آن حوضی هشت ضلعی قرار دارد و دور تادور آن سکوهایی برای نشستن و تعویض لباس تعبیه شده است. ازاره سکوها به ارتفاع حدود یک متر دارای کاشیکاری با نقوش گلهای هندسی است. این نقوش به دو گروه تقسیم می شود گروه اول یک نقش گل با دو رنگ اجرا شده است که یکبار با ترکیب رنگی فیروزه ای و سفید و بار دیگر با زمینه رنگی لاجوردی هستند. گروه دوم نقش گل با رنگ لاجوردی و فیروزه ای که تقریباً شبیه به الگوی قبلی است. گروه اول گلهای چهار پر ساده شده که گلبرگهای آن دو به دو شبیه به لاله یا شقایق هستند. این گلهای در ردیفهای افقی کنار هم قرار گرفته اند.

در طرفین قوس ورودی رختکن از داخل، دو سنگ مرمر سفید با نقش برجسته لک لک ها در حال پرواز دیده می شود^۳ سپس دو سکوی سنگی که بالای آنها به ارتفاع یک متر از ااره کاشیکاری با نقش گلهای انار و کوبک وجود دارد. حاشیه بالای ازاره ها نوار پهنی با نقش صورت زن، گل انار و اسلیمی و برگهای کنگره دار، روی زمینه لاجوردی است. صورتها و گلها در شکل دایره طراحی شده، زمینه صورت سفید و همچون نقاشی های عصر صفوی زیبایی شناسی معمول آن دوره را نشان می دهد. اجزای صورت با رنگ سیاه است. بین هر دو صورت یک گل انار قرمز و سیاه به حالت یکی در میان وارونه قرار دارد. دو رشته اسلیمی پهن زنجیر وار درهم گره خورده و صورتها و گلها را در برگرفته است. اسلیمی ها سفید، سیاه و آبی هستند. یک نوار حنائی از پایین و یک نوار فیروزه ای از بالا این حاشیه را قاب کرده اند. این گلهای در ردیفهای افقی کنار هم قرار گرفته و از ترکیب هر چهار گل باهم یک گل در وسط آنها تشکیل شده و جمعاً یک الگو با پنج گل را بوجود می آورند. گلها با خطوط محیطی سفید و زمینه لاجوردی هستند. داخل خطوط پهن سفید یک نوار باریک از گلها و برگهای ریز اناری به رنگ نارنجی، رد می شود. داخل هر گلبرگ، یک گل به رنگ نارنجی قرار دارد. این نحوه رنگ آمیزی با رنگهای آبی، سفید و نارنجی احتمالاً تاثیر گرفته از کاشیکاری عثمانی باشد.^{***} تاثیرپذیری هنر عثمانی از صفوی در پایتخت عثمانی به وفور مشاهده می شود. اما به ندرت تاثیر متقابل را در هنر صفوی شاهد هستیم. (تصویر ۱۵) همین نقش در قسمتی دیگر از ازاره دیده می شود، در حالیکه به جای رنگ لاجوردی از فیروزه ای استفاده شده است.

تصویر ۱۵. کاشی هفت رنگ با نقش گلهای چهار پر. ازاره رخت کن حمام.
ماخذ: نگارنده

گروه دوم گل های بزرگ چهار پر لاجوردی که در کنار هم قرار دارند و بین هر دو ردیف گل یک ردیف گلهای سه پر کوچک فیروزه ای بوجود آمده است. قبل از دوره صفوی معمولاً ازاره های با کاشی شش گوش سیاه یا آبی پوشیده می شده حتی در دوره قاجار نیز به همین گونه بوده است. شاید ازاره های این حمام با نقش گلهای درشت و رنگین از نمونه های استثنائی باشد. سطوح یک دست کاشیکاری شده این بخش ها با رنگهای درخشان و تلالو نور روی آنها شبیه به نقش پارچه های ابریشمی دوره صفوی است.

حاشیه ازاره ها، نواری است به ضخامت بیست سانتی متر که با نقش گلهای شش پر لاجوردی و دو برگ (قرمز عنابی) در طرفین آن روی زمینه سفید تزیین شده است. مجموعه گل و دو برگ در طرفین آن با فواصل مساوی روی نوار تکرار شده، بین هر دو مجموعه یک گل شبیه گل برگ چناری به رنگ های قرمز عنابی، لاجوردی و سبز روشن قرار دارد.

مجموعه این گل و برگها به وسیله دو نوار بسیار نازک زنجیر مانند به هم مربوط شده اند در حالی که گل و بته های ریز روی این زنجیرها پراکنده اند. حاشیه دیگری به ضخامت حاشیه اول و با نقش هندسی شبیه به گل لاله به رنگ سفید و قرمز تیره فقط

در قسمت پائین ازاره کشیده شده است. این گل‌ها به صورت مثبت و منفی و عکس یکدیگر، یکی سفید و دیگری قرمز در حالی که قرمزها سربالا و سفیدها رو به پائین قرار دارند. (تصویر ۱۶) کف سکوها با کاشیهای مربع فیروزه ای به طور یکنواخت فرش شده است.

تصویر ۱۶. حاشیه های ساده، گلدار و هندسی در ازاره حمام
ماخذ: نگارنده

گرمخانه حمام

گرمخانه دارای دو تالار بزرگ عمومی و یک تالار کوچک خصوصی است. در هر یک از این بخش دورتادور ایوان‌هایی برای شست و شوی افراد در نظر گرفته شده است. حوض بزرگی در مرکز تالار قرار دارد. ازاره دیوارها به ارتفاع حدود یک متر و هشتاد سانتی متر کاشی کاری است. قسمت بالایی دیوارهای جانبی و زیر سقف از گچ سفید پوشیده شده است. نیمی از سقف و بالای ازاره دیوارهای جانبی با سطوح کاربندی تزیین شده که فصل مشترک سطوح نوارهای باریکی از کاشی فیروزه ای تزیین شده است. (تصویر ۱۷)

تصویر ۱۷. کاشیکاری معرق در بخشهایی از کاربندی سقف. گرمخانه حمام.
ماخذ: نگارنده

تعدادی قوس کوچک و بزرگ در بالای ستون‌ها بوجود آمده که با کاشی های گل دار در بعضی جاها ضخامت زیر قوس، در جایی دیگر نمای بیرونی و داخلی قوس، و هم چنین لچکی های بالای قوس های کوچک نیز کاشیکاری شده است. نقوش این کاشی ها همه گل و بته و رنگ آنها سفید، آبی، حنایی، سبز و لاجوردی است. اما در جاهای مختلف دارای تنوع و تفاوت‌هایی هستند که هر یک زیبایی خاص خود را دارد.

این نقش ها شامل گلهای هندسی و ساده شده پنج پر، سه پر، گل اناری، برگ چناری، برگهای کوچک کنگره دار، ساقه های نازک و پیچان، گلهای ترنجی (نوارهای سفید زنجیره ای که از داخل آنها ساقه های نازک با گل و برگ رد شده) **** می باشند. تزیین قوس ها با این ترکیب بندی کاشی کاری از نمونه های کم نظیر تزیینات ایران است. گلهای پنج پر با بریدگی گلبرگ ها همان گل نیلی رنگ پنیرک است که درباغچه ها، کنار جوی‌ها و همچنین در بیابان های خشک می روید. گل اناری که از گذشته های دور در نقش برجسته ها، تزیینات ظروف و اشیاء حضور داشته و به آیین های کهن قبل از زرتشت باز می گردد. نقش این گل بعدها بر فرش، پارچه، ظروف و اشیاء در دوران صفوی تداوم یافته است. به طوری که در مواردی گل انار را به رنگ سرخ اناری بر گچبری ها و نقاشی ها می بینیم. (تصویر ۱۸)

تصویر ۱۸. مسجد میدان. ساوه. گجبری رنگین با گلهای برجسته اناری به رنگ سرخ بر زمینه سفید. ماخذ: نگارنده

در کاشیکاری ازاره ها از چهار نوع نقش و در حاشیه های آن از دو نوع نقش استفاده شده است. نقوش هر چهار گروه شامل شکل های هندسی و گلهای هندسی می باشند.

- گروه اول همان نقشی است که در ازاره های رخت کن استفاده شده با این تفاوت که کاشی ها به جای زمینه سفید در اینجا دارای زمینه صورتی کم رنگ هستند. این رنگ صورتی در نقاشی های دوره صفوی برای گل و بته ها و همچنین برای رنگ صورت نیز استفاده می شده که اصطلاحاً به آن رنگ چهره ای نیز می گویند.

- گروه دوم نقوشی است با مجموعه های تقریباً بیضی شکل که در دو ردیف آبی و سفید تکرار می شوند. داخل هر بیضی دو گل اناری کوچک به رنگ سفید روی زمینه لاجوردی و قرمز روی زمینه سفید قرار دارند. در مرکز بیضی ها، لوزی کوچکی به رنگ سفید فیروزه ای روی زمینه سورمه ای و قرمز روی زمینه سفید قرار دارند. در مرکز بیضی ها لوزی کوچکی به رنگ سفید و فیروزه ای روی زمینه لاجوردی به طور متناوب و لوزی های سورمه ای روی زمینه سفید قرار دارند. برگهای ریز سفید و فیروزه ای با خطوط نازک قرمز نیز داخل بیضی ها در اطراف گل ها قرار دارند. دو ردیف حاشیه پهن با نقش گل و سه حاشیه باریک نواری به رنگ های فیروزه ای، لاجوردی تیره و حنایی، ازاره را از پائین و بالا قاب می کنند. دو حاشیه پهن بالایی یکی گلدار و زمینه صورتی مانند حاشیه پائین و دیگری حاشیه ای است فیگوراتیو با نقش زنان نوازنده که هریک در قابهای جداگانه قرار دارند. این اندام ها عیناً تقلید از شخصیت های مینیاتور دوره صفوی است.

در رنگ آمیزی این فیگورها از رنگ های آبی، سبز، لاجوردی، حنایی کمرنگ و قرمز تیره استفاده شده که با رنگ های بکار رفته در ازاره کاملاً هماهنگ هستند.

- گروه سوم گلهایی است که در شکل های دایره و لوزی جای گرفته و در ردیف های منظم افقی و عمودی تکرار می شوند. یک دایره و لوزی روی خط افقی و عمودی تکرار شده و در ردیف بعد جای دایره و لوزی عوض می شود. به این ترتیب در هر سه ردیف یک مجموعه با پنج دایره و چهار لوزی بوجود می آید، همچنین الگوهای دیگری مانند چهار لوزی و یک دایره و در فضای خالی بین اشکال لوزی و دایره، چهار مربع سفید با یک دایره بوجود آمده است. زمینه کار سفید و گلها رنگین هستند.

هریک از این دایره ها شامل گلهای هشت پر است که به صورت متداخل قرار دارند. ابتدا گل هشت پر حنایی و لاجوردی با گلبرگهای گرد، سپس گل هشت پر شبیه مارگریت^۴ به رنگ سفید و قرمز و در مرکز آن گلی کوچک به رنگ حنایی روشن با مرکز قرمز دیده می شود. هریک از لوزی ها ابتدا یک گل چهار پر با زمینه لاجوردی و با خطوط محیطی حنایی است و داخل آن یک گل انار با گلبرگهای قرمز و مرکز حنایی است. در فضای خالی بین گلهای لوزی و دایره، ساقه های حنایی رنگ با دو غنچه قرمز و سفید قرار دارند. این مجموعه گل و بته در بعضی ازاره ها به شکل سطوح مستطیل و در قسمت هایی نیز بشکل قوسی قرار گرفته و با نواری فیروزه ای و حنایی قاب شده اند.

- گروه چهارم باشکل گل سه پر شبیه به لاله کوهی می باشد. این گل با سه زمینه رنگ های لاجوردی، حنایی و نارنجی ظاهر شده، در حالی که داخل گل های لاجوردی یک گل کوچک برگ چناری با زمینه سفید، مرکز قرمز و برگ فیروزه ای قرار دارد. و داخل گل های حنایی و نارنجی، گل اناری به رنگ سفید و قرمز با مرکز لاجوردی و فیروزه ای جای گرفته است. گل های اناری و برگ چناری به واسطه ساقه های ظریف سفید بهم مربوط می شوند.

این مجموعه رنگین با هماهنگی زیبایی طراحی شده به این ترتیب که گلهای حنایی و نارنجی در ردیف های افقی یکی در میان قرار گرفته و گل های لاجوردی در فاصله بین آنها واقع شده اند به طوری که در ردیف های عمودی گل های لاجوردی قرار می گیرند. این مجموعه با نوار حنایی و در بعضی قسمت ها با نوار لاجوردی و فیروزه ای قاب شده است. نورگیر تالار خصوصی حمام که در مرکز سقف گنبدی قرار دارد، دارای کاشیکاری زیبایی با کتیبه های نستعلیق است. چهارده قوس مشبک لانه زنبوری داخل یک چهارده وجهی قرار دارند که هریک از قوسها با نوار فیروزه ای قاب شده اند. محیط چهارده ضلعی از بیرون با نوار پهنی از حاشیه خطاطی با اشعاری به خط نستعلیق قاب شده است. هربیت شعر کنگره دار نوشته شده و حد واسط هر دو قاب یک لوزی وجود دارد. بطوریکه هر بیت شعر روی یک ضلع قرار دارد و لوزیها در فصل مشترک اضلاع واقع شده اند. اشعار با رنگ سفید روی زمینه لاجوردی و حاشیه و نقوش اطراف آن به رنگهای حنایی، لاجوردی و سفید هستند. زمینه لوزی ها فیروزه ای و در مرکز هر لوزی یک گل چند پر سفید و لاجوردی قرار دارد. استفاده از اشعار فارسی به خط نستعلیق به شکل نوار و بازیمینه گل و بته از تزیینات رایج دوران صفوی و قاجار است. این شیوه بر کاشیکاری و حاشیه فرش ها و بعضاً پارچه ها نیز دیده می شود.

فضای واسطه

فضای واسطه به صورت دالانی پیچ در پیچ با ورودی های قوسی به ارتفاع حدود دو متر، بین رخت کن و گرمخانه واقع شده است. این دالان به منظور حفظ هوای داخل گرم خانه می باشد. ازاره این دالانها به ارتفاع یک متر و هشتاد سانتی متر دارای کاشیکاری است. نقوش استفاده شده در این قسمت شامل پنج نوع نقش گلدار در بخشهای رخت کن و گرم خانه می باشد. کاشیکاری ازاره ها با حاشیه هایی قاب شده که آن ها علاوه بر دو نوع نقش گلدار که قبلاً معرفی شده نقوشی از زنان نوازنده نیز می شوند. این نقش ها به صورت یک نوار با زمینه سفید و به ضخامت حدود سی سانتی متر و با تصویر ده زن نوازنده با قاب مستطیل شکل به رنگهای زرد کمرنگ، لاجوردی، آبی، فیروزه ای، سبز، قرمز تیره و نارنجی کم رنگ است. نوازندگان نشسته و سازهایی مانند دف و چنگ می نوازند و بعضی دیگر لیوان و تنگ شراب در دست دارند. این زنان در نگارگری ایران برای صحنه های بزم شاهان با ترکیب بندی های مختلف رنگی و شکلی استفاده شده است. مدل لباس و کلاه و آرایش صورت و موی زنان نشانگر تیپ زن دوره صفوی است. (تصویر ۱۹)

تصویر ۱۹. کاشیکاری هفت رنگ با نقش زنان نوازنده و ساقی. بخشی از دیوار فضای واسطه. ماخذ: نگارنده

این حاشیه با نوارهای باریک حنایی، لاجوردی و یک نوار نسبتاً پهن فیروزه ای قاب شده است. در این دوره بسیاری از صحنه های نقاشی مینیاتور بر کاشیکاری ظاهر شده است. علاوه بر نقش زنان نوازنده می توان به مناظری از طبیعت با انواع گل ها و گیاهان و گاه صحنه های شکار شاهان اشاره کرد. (تصویر ۲۰)

در بعضی قسمتهای این دالانها، طاقچه کوچکی به ارتفاع دو متر دیده می شود که زیر سقف آن گچ سفید و ازاره های آن به ارتفاع یک متر و هشتاد سانتی متر ازاره کاشی شده است. بالای قوس طاقچه دو لچکی کاشیکاری با نقش گل و بته و ترنج وجود دارد. طاقچه های دیگری نیز وجود دارد که سطوح جانبی داخل آن کاشیکاری است و سطح مقابل داخل آن با شکل قوسی شکل کاشیکاری شده است. یک سکوی کوتاه سنگی نیز داخل طاقچه قرار دارد که محل قرار دادن ظروف مورد استفاده حمام بوده است.

تصویر ۲۰. کاشیکاری هفت رنگ، تصویر باغ، موزه سرامیک پاریس.
ماخذ: نگارنده

آب انبار گنجعلی خان

آب انبار گنجعلی خان در سال ۱۲۰۹ هجری (۱۷۹۳ م) به فرمان علیمردان خان پسر گنجعلی خان حاکم کرمان ساخته شده است. روی کتیبه سنگ مرمر سفید که داخل سردر آب انبار دیده می شود، با خط نستعلیق اشعاری کنده کاری شده که نام سازنده آب انبار و نام شاه عباس صفوی و تجلیل نسبت به او و تاریخ ۱۲۰۹ هجری (ساخت آب انبار) را نشان می دهد. این آب انبار در ضلع غربی میدان گنجعلی خان در میان بازار مسگرها واقع شده است. قوس بلند سردر این آب انبار دارای تزئینات کاشی، و نقاشی روی گچ می باشد. (تصویر ۲۱)

تصویر ۲۱. سردر آب انبار گنجعلی خان با مقرنس کاری و نقاشی های رنگین روی گچ و کاشیکاری.
ماخذ: نگارنده

داخل قوس در قسمت بالا و زیر سقف مقرنس کاری گچی است. روی سطوح مقرنس نقاشی رنگی بوده که از بین رفته و بازسازی شده است. در قسمت پائین و ازاره های دیوار روبرو و دیوارهای جانبی، ترکیبی از آجرهای لعاب دار لاجوردی و آجر ساده کرم رنگ مشاهده می شوند که در قطعات مربع و مستطیل با شکل های لوزی شکل چیده شده اند. (تصویر ۲۲)

تصویر ۲۲. آجر و کاشی لاجوردی با نقش هندسی داخل سردر آب انبار.
ماخذ: نگارنده

ورودی قوسی آب انبار در وسط دیوار مقابل قرار دارد. در بالای قوس لچکی هایی با زمینه آبی و نقوش گل و بته و ترنج و اسلیمی با رنگ سفید و رنگ زرد و سیاه دیده می شود. نقش ترنج های بزرگ که در مرکز لچکی ها قرار دارند با دیگر ترنج هایی که در سایر لچکی ها در این مجموعه متفاوت است. این ترنج ها دارای شکلی کشیده هستند که داخل آنها ترنجی کوچک دیده می شود. این ترنج کوچک و سر ترنج (ترنج کوچک) که نوک ترنج است و اصطلاحاً به آن سر ترنج می گویند) دارای شکل و رنگ مشابه هستند. ترنج دیگری به شکل قلب (یا سرو خلاصه شده) در وسط تابلو قرار دارد. بنابراین چهار گونه ترنج در این تابلو دیده می شود. (تصویر ۲۳)

تصویر ۲۳. کاشیکاری معرق با نقش ترنج و اسلیمی لچکی های سردر آب انبار.
ماخذ: نگارنده

سایر نقش مایه های بکار رفته در این تابلو شامل گل‌های اناری، برگ چناری، شش پر با گلبرگ‌های گرد و برگ‌های ریز و غنچه ها و همچنین اسلیمی های برگ کنگری است. زمینه این تابلوی لچکی آبی تیره و زمینه این ترنجها آبی روشن است. ترنجهای کوچک و سرترنجها با زمینه سیاه هستند. اسلیمی ها و خطوط محیطی ترنجهای بزرگ و کوچک همه زرد هستند. برگهای کنگر با زمینه سیاه و گل‌های اناری، شش پر و غنچه های سه پر و برگ‌های کوچک با زمینه سیاه و سفید می باشند. گل‌های چناری زمینه زرد دارند. این تابلوی رنگین که مجموعه آن زرد و آبی بنظر می رسد (خطوط باریک و موج زرد درخشان روی زمینه آبی تیره خود

نمایی می کنند.) با حاشیه باریک فیروزه ای قاب شده اند. سه ردیف قاب باریک آجری نیز تابلو را قاب می کنند که اختلاف رنگ و سطح این قابها با قاب کاشی به زیبایی تابلو می افزاید. یک آجر لعاب دار مربع شکل به ابعاد حدود ۲۰×۲۰ بالای لچکی دیده می شود که عبارات "علی" و "الله" روی آن نوشته شده است. این تابلوی کوچک با ترکیب آجر ساده خاکی رنگ و آجر لعاب دار لاجوردی تیره می باشد که با کاشی فیروزه ای قاب شده است. ترکیب نقوش هندسی و گل وپنبه همراه با گچبری و نقاشی روی گچ و آجرکاری در این سردر، مجموعه ای از انواع شیوه ها، مصالح و تزیینات دوره صفوی را در این فضای کوچک به نمایش گذاشته است.

نتیجه

در تزیینات دوره صفوی بخصوص در اصفهان پایتخت شاه عباس که اوج هنر صفوی را به نمایش گذاشته، شاهد نمونه هایی از کاشیکاری معرق و هفت رنگ هستیم که در سایر شهرهای ایران نیز به تقلید از اصفهان به کار گرفته شده است.

در تزیینات معماری مجموعه گنجعلی خان که کاملترین نمونه معماری عصر صفوی در کرمان است، برخلاف آثار صفوی در دیگر شهرهای ایران در کاشیکاری افراط نشده است؛ بلکه از کاشی معرق در ترکیب با آجر استفاده شده که ظرافت و زیبایی خاصی دارد. در این مجموعه علاوه بر شیوه تزیین که با بناهای صفوی در دیگر شهرها متفاوت است؛ از نظر نقوش و موضوعات نیز تفاوت هایی دیده می شود که منجر به ابداع نقش های استثنایی علی الخصوص در کاروانسرا و حمام شده است. این نقوش ترکیبی از موضوعات غربی و شرقی دور است که با نقش های ایرانی در آمیخته است. معماری و سایر هنرهای کاربردی از گذشته های دور تا عصر صفوی با انواع تزیینات و زیبایی شناسی خاص هنر ایرانی و اسلامی رایج بوده و هرگاه عناصری از شرق و غرب وارد شده هنرمندان ایرانی پس از پالایش به طریقی موزون و هماهنگ آنها را با هنر اصیل ایران آمیخته اند. چنانکه در تزیینات مجموعه گنجعلی خان شاهد هنری ارزشمند در زمینه های کاشیکاری معرق و هفت رنگ، نقاشی روی گچ و آجرکاری با انواع نقش های ایرانی و عناصری از شرق دور و اروپا هستیم که این تزیینات و نقوش در مواردی از هنر تیموری الهام گرفته اند. از جمله می توان به تزیینات هندسی با کاشی و آجر در سرای گنجعلی خان اشاره کرد که با ترکیبی از خطاطی و نقش های هندسی پدید آمده است.

از آنجا که کرمان در دوران مختلف تاریخی از صدر اسلام تا پایان عصر قاجار همواره موقعیتی مهم در شهرهای ایران داشته و از نظر هنر و معماری نیز به پیشرفت های قابل ملاحظه ای دست یافته و تجربیات اعصار گوناگون را در خود دارد. از این رو آثار دوران صفوی و قاجار در کرمان که تجربیات ادوار قبلی را در خود دارد زیباترین نمونه ها را از نظر مهارت و تنوع دارا بوده و از سایر نقاط ایران متمایز می باشند.

یکی از مجموعه های زیبا که شاهکاری از معماری و تزیینات عصر صفوی را در ایران به نمایش گذاشته است مجموعه با ارزش گنجعلی خان است که از نظر تنوع، تازگی و مهارت در نقش پردازی و شیوه های تزیین با سایر آثار این عصر متفاوت است. تلفیق نقوش ایرانی که از دوره های قبل رواج داشته با نقوشی که توسط بازرگانان شرقی و غربی به کرمان وارد می شده، وضعیتی منحصر به فرد را به نمایش می گذارد که شاخص مهم نقوش تزیینی معماری دوره صفوی در کرمان به شمار می رود.

پی نوشت

۱. کرمان بر سر راه ادویه قرار داشته که شعبه ای از جاده ابریشم بوده است. از این رو بسیاری از کاروانیان که از شرق دور کالاهای خود را می آوردند از این مسیر گذشته و بالتبع طرح ها و نقش های موجود بر کالاها که ریشه های هنری و عناصر چینی را دربرداشته بر تزیینات کرمان تاثیر گذاشته است.

2. Anthony Welch, *shah Abbas and the Art of Isfahan*(The Asia society inc. 1973),p.13

۳. نقش لک و مرغ دریایی با منظره ای از نیزار و آب گیر در اقلیم گرم و خشک کرمان عجیب به نظر می رسد. مسلماً این نقوش ریشه بومی و محلی ندارند. چنانچه از نقوش وارداتی از شرق دور نباشند، باید نظریه مبتنی بر تخیلات و آرزوهای هنرمند را بپذیریم که بازتاب آمال مردم می باشد. مردمی که در کویر خشک و بی آب روزگار می گذرانند همیشه در آرزوی آب و سرسبزی و هوای خنک و معتدل هستند و این خیال و آرزو در آثار هنرمندان جلوه گر می شود.

۴. مارگریت، گلی سفید رنگ از تیره مینا و داوودی

*. J.R, perry, *the last safavids(1772-1773), in Iran, 1X(1971), pp. 59.69*

*** - رک "قبه سبز" قدیمی ترین کاشیکاری معرق ایران. هنرهای زیبا، شماره ۷. ۱۳۷۹

*** رنگ نارنجی به وفور در کاشیکاری ترکیه عثمانی در تزیینات معماری و ظروف و اشیاء لعاب کاشی دیده می شود.

*** این نمونه قبلاً در قبه سبز دیده شده است. رک : قبه سبز، هنرهای زیبا. شماره ۷. ص ۱۶

منابع

- باستانی پاریزی، محمد ابراهیم. ۱۳۶۸. **گنجعلی خان**. چاپ سوم. نشر اساطیر
- باستانی پاریزی. محمد ابراهیم. **وادی هفتواد**. انتشارات انجمن آثار ملی. تهران. انتشارات اساطیر
- باستانی پاریزی، محمد ابراهیم. **تاریخ کرمان**. تهران. انتشارات اساطیر
- باستانی پاریزی، محمد ابراهیم. ۱۳۳۶. **فهرست آثار تاریخی کرمان**. سازمان حفاظت آثار باستانی. کرمان.
- باستانی پاریزی محمد ابراهیم. ۱۳۷۰. **کرمان در قلمرو تحقیقات ایران**. مرکز کرمان شناسی. چاپ معراج.
- براند، هیلن. ۱۳۷۰. **معماری اسلامی**. ایرج اعتصام. شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری (شهرداری تهران)
- پیرنیا، محمد کریم. ۱۳۶۹. **شیوه های معماری ایرانی**. نشر بنیاد
- پیرنیا، محمد کریم. ۱۳۷۱. **آشنایی با معماری اسلامی ایران**. دانشگاه علم و صنعت ایران.
- پیرنیا محمد کریم. ۱۳۷۰. **راه و رباط**. سازمان میراث فرهنگی کشور.
- پور احمد، احمد. ۱۳۶۹. **جغرافیا و ساخت شهر کرمان**. احمد. نشر دانشگاهی
- سایکس، میجر. **تاریخ کرمان**. ت: نصراله خان نواب شیرازی. چاپ سنگی. تهران. انتشارات اساطیر
- سیوری، راجر. ۱۳۸۵. **ایران عصر صفوی**. ترجمه کامبیز عزیزی. تهران نشر مرکز
- سایکس، سرپرسی. ۱۳۶۳. **ده هزار میل در ایران**. ترجمه حسین سعادت نوری. چاپ اول. انتشارات لوحه
- کرمانی، افضل الدین. **تاریخ افضل یا بدایع الزمان فی وقایع کرمان**. انتشارات دانشگاه تهران.
- کیانی، محمدیوسف. ۱۳۶۶. **مقاله کاشیکاری در کتاب معماری ایرانی در دوره اسلامی**. نشر ارشاد اسلامی.
- کاوشهای میدانی ۱۳۷۲. مهندس نظریان رئیس سازمان میراث فرهنگی کرمان.
- گدار، آندره. ۱۳۴۵. **معماری ایران**. بهروز حبیبی. چاپ یاد. اسفند
- میشل، جورج. ۱۳۸۰. **معماری جهان اسلام**. ت: یعقوب اژند. تهران. نشر مولی
- مطهری، مرتضی. ۱۳۶۹. **اهتزاز روح**. تهران. حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی
- هیل، درک. گرابر، اولگ. ۱۳۷۵. **معماری و تزیینات اسلامی**. درک هیل. اولگ گرابر. ت: مهرداد وحدتی دانشمند. انتشارات علمی و فرهنگی.
- پوپ، آرتورمعماری ایران. آرتوپوت. غلامحسین صدقی افشار.
- بررسی شیوه ساخت کاشی و مرمت کاشی ها در محل و کارگاه میراث فرهنگی کرمان. ۱۳۷۲. به همراه مهندس نظریان و استاد کاشی ساز آقای قنبرزاده.
- Sykes, sir percy, A travers la perse, paris, Hachette, 1907
- Sykes, sir percy, 8000 mites in perse, London, john moray, 1902